

ПОЛІТОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

УДК 21.009

© Алла Арістова
м. Київ

ІСЛАМ В РОСІЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: УРОКИ ДЛЯ КРИМУ

У статті аналізуються провідні тенденції розвитку мусульманської умми в Росії, висвітлюються їх аналогії із процесами, що відбуваються в українському суспільстві, та визначаються актуальні для українських реалій шляхи оптимізації державно-релігійних відносин.

Ключові слова: мусульманська умма, ісламський ренесанс, державно-конфесійні відносини, внутрішньо-ісламські суперечності, ісламофобія.

Вибір теми дослідження був визначений тією роллю, яку відіграє іслам у теперішній час. Релігія, яка у буденній свідомості нерозривно асоціюється з низкою жакливих катастроф, глобальним тероризмом, небезпекою світових загроз; релігія великого гуманістичного змісту і колосального конфліктогенного потенціалу; релігія, чий соціальні, політико-правові, економічні і культурні прояви генерують наслідки, значущі для всього суспільства, де вона присутня; релігія, яка переживає період свого ренесансу і творення нової геополітичної ідентичності – така релігія не може не привертати уваги релігієзнавців.

Актуальність обраної теми обумовлена українськими реаліями, які свідчать про початок нового етапу в розвитку релігійної сфери: якщо у попередні роки найгостріші проблеми релігійного життя в Україні були пов'язані з конфліктами між християнськими конфесіями, то нині – роль головного «збурювача» міжконфесійних відносин все помітніше перебирає на себе іслам.

Притому, ми маємо перед очима приклад країни, де процеси употужнення ісламського чинника явлені настільки зримо, масштабно, актуалізовано, що нехтувати їх осмисленням і компаративним аналізом було б науково невиправданим і соціально безвідповідальним. Адже Україна і Росія мають спільну історію політичної інтегрованості в єдину систему, що наклало відбиток на весь хід пострадянських трансформацій і на процеси в релігійно-конфесійній сфері, зокрема. Україна, як і Росія, є однією з небагатьох країн Європи, на терені якої століттями проживало корінне мусульманське населення, а південний ареал тривалий час розвивався як органічна частина мусульманської цивілізації. Україна, як і Росія, в сучасних умовах є не тільки простором специфічних етноконфесійних і етнокультурних виявів ісламу, а й об'єктом різноспрямованих геополітичних стратегій з боку ісламського світу, своєрідним резонатором світових, глобалізаційних процесів. Сьогодні в Україні, як і в Росії, ми маємо розшаровану, роздерту протиріччями мусульманську спільноту, що стає сприятливим ґрунтом для поширення радикальних ідей та екстремістських практик, і чимдалі більше увиразнює свою силу як чинник дестабілізації не тільки релігійної, а й усєї соціополітичної ситуації в суспільстві. Тому, попри всю розбіжність українського і російського суспільного середовища, схожість багатьох процесів ренесансу ісламу та інституалізації мусульманської умми в них – безсумнівна, а породжувані ними проблеми і соціальні небезпеки – спільні.

Відтак **метою** даного дослідження є виділення та аналіз провідних тенденцій розвитку російської мусульманської умми, висвітлення їх кореляцій та аналогій із процесами, що перебігають в українському суспільстві, і визначення на цій основі актуальних для українських реалій шляхів оптимізації міжрелігійних та державно-релігійних відносин.

Під час роботи над статтею складнощі виникали не тільки з добором матеріалу, який у науково-інформаційних джерелах надто фрагментарний, розрізнений, мозаїчний, але й з тим, що іслам в Росії, попри розвинуту сходознавчу традицію, «майже не став предметом соціально-релевантних досліджень» [6, с.3]. Безумовно, серед неосяжного числа видруків є вагомий доробок науковців, експертів, аналітиків з різних проблем сучасного буття ісламу в Росії (Р.Абдулатипов, М.Батунський, А.Буттаєва, С.Градировський, В.Зорін, В.Курінний, Р.Ланда, А.Малашенко, Р.Набієв, В.Наумкін, А.-В.Ніязов, А.Нуруллаєв та ін.). Утім, лєвова частка того, що публікується про «іслам в Росії» та «російський іслам» (а ці поняття, звісно, нетотожні), має або поверхово-описовий, або ксєнофобно-алармістський, або ж само-презентаційний характер, нерідко несе відбиток відвертого політичного

замовлення. Отож, навіть провідні російські науковці відзначають гостру потребу в концептуалізації, теоретичному осмисленні питань організації, розвитку та функціонування російської умми [4].

Відродження ісламу та ісламських інститутів, як правило, описується як компонент і прояв феномену загально-релігійного відродження на терені пострадянських країн. Однак, на пострадянському просторі *перетнулися два паттерни ісламського ренесансу*: з одного боку, «ренесансу внутрішнього», що розгорнувся на хвилі лібералізації політичного ладу в цілому і державно-конфесійних відносин зокрема, актуалізації етноконфесійних ідентичностей; з іншого боку – «ренесансу зовнішнього», що його переживає світова мусульманська умма, стаючи повноправним суб'єктом глобального світу і усвідомлюючи свою нову геополітичну ідентичність.

Як наслідок, динаміка *відбудови і розбудови ісламського геоконфесійного простору* ставала настільки інтенсивною, що російські дослідники вимушені були визнати: темпи і рівень релігійного ісламського відродження в Росії практично не піддаються точному обліку та аналізу [3, с.30]. На оці ситуація, коли країна з багатовіковими традиціями ісламу навіть не має достовірної інформації щодо кількості мусульман, які проживають на її території. Вживані способи оцінки суцільно базуються на етнічних та демографічних критеріях (тим самим релігійний фактор повсякчас підміняється етнічним): у науковому, політичному та інформаційному просторі міцно закріпилося словосполучення «мусульманські народи Росії» або «корінні мусульманські народи», що охоплює кілька десятків етнічних спільнот із власною понад тисячолітньою історією. З огляду на демографічні та статистичні показники переписів, кількісний склад мусульманської умми здебільшого визначається в межах від 12 до 15 млн. осіб (8–10% населення). Натомість, частина експертів певна, що на кінець ХХ ст. ця цифра вже складала не менше 20 млн. осіб (тобто 14–15% населення) [1, с.160], якщо врахувати масштаби імміграції та навернення в іслам представників «немусульманських народів». Будемо відверті – українські науковці так само не знають достеменно справжніх масштабів мусульманської умми в країні. Цифрові дані в соціологічних, статистичних, релігієзнавчих джерелах розбіжні на порядок: від 250 тис. до 2,5 млн. осіб (від 0,5% до 5% населення).

У кожному разі, не викликає сумніву, що збільшення чисельності мусульман в останні десятиліття відбулося стрибкоподібно, а динаміка розвитку ісламської інфраструктури (у т.ч. кількості релігійних організацій і об'єднань, мечетей, мусульманських освітніх закладів, громадських рухів тощо) набула нелінійного, вибухового характеру. Наведемо лише один приклад: станом на 1 січня 1991р. в Росії знаходилося на обліку 870 мечетей, а в 2000 р. – вже понад 7 тисяч [7, с.72]. Аналогічні процеси спостерігаємо і в українському суспільстві: якщо в 1991 р. в Україні діяла 31 мусульманська громада, то у 2000 р. їх кількість зростає в 10 разів (346 громад), а в 2007 р. вже перевищує тисячу. Впадає в очі ще одна аналогія: зростання кількості незареєстрованих мечетей. Так, у Росії кількість таких мечетей за різними оцінками сягнула від 3,5 до 5 тисяч (біля 60%); а Криму з понад 1 тис. мусульманських громад незареєстровані 612 (так само 60%). Уже сам факт, що мусульманські громади виникають, функціонують і не реєструються, викликає чимало запитань: чи це свідомий вибір лідерів новоутвореної умми? Чи нав'язана із-зовні стратегія певних релігійно-політичних кіл? Чи спрямована політика органів місцевої влади? Загалом діяльність незареєстрованих об'єднань мусульман навколо стійкого осердя (імама та його помічників) стає прикметною ознакою нинішнього стану умми.

Але провідним трендом, що відобразив усю складність і суперечливість релігійного відродження на пострадянському терені, став процес глибокого організаційного розколу мусульманської умми. Зауважимо, що мусульмани в Росії ніколи не мали єдиного централізованого духовного центру (історично сформувалися кілька незалежних один від одного ісламських центрів впливу: в Поволжі, в Середній Азії, на Північному Кавказі, на Закавказзі та в Криму), але за радянських часів відбулася штучна централізація мусульманської умми з метою суворого підпорядкування релігійних інститутів світській владі. Розпад СРСР, процеси політичної та етнокультурної автономізації суб'єктів РФ, гострі міжнаціональні конфлікти і громадянська деконсолідація увиразнили соціальну, етнічну, ідеологічну неоднорідність мусульманської умми і потягли за собою кризу традиційних ісламських управлінських структур та динамічну реструктуризацію мусульманського простору. Вже у серпні 1992 року вибухають перші великі розколи (відокремлення ДУМ Татарстану і ДУМ Башкортостану) та набуває сили процес децентралізації й автономізації релігійних центрів: лише за 1992–1997 рр. утворено 21 муфтїят, а на теперішній час конституювалося 46 самостійних ДУМів.

Значне число різномасштабних ісламських центрів та напружені відносини між ними свідчать про наявність серйозних протиріч у російських мусульман – протиріч, здатних генерувати відкриті протистояння і гострі конфлікти всередині мусульманської умми. Останніми роками очолити мусульманську громаду Росії і перебрати централізований вплив на віруючих намагаються дві значні

мусульманські організації: Центральне Духовне управління мусульман Росії (м. Уфа) та Рада муфтіїв Росії (м. Москва); крім того, своїм впливом не збираються поступатися і крупні регіональні центри. Конкуренція між ними відразу охопила не тільки інституційний, політичний, інформаційний, а й персональний рівень, виявляючись у ворожнечі духовних лідерів. Наявна релігійна ситуація підвела провідних ісламознавців до висновку, що в Росії утвердилася «асиметрична організація мусульманського простору» [4]. У чому ж ця «асиметрія» вбачається? Йдеться про розбіжні моделі і способи буття ісламу в різних суб'єктах РФ: співіснування централізованих та автономних моделей самоорганізації мусульман; неоднаковий вплив конфліктуючих між собою координаційних структур; практика і виборності й призначуваності при формуванні органів управління релігійним життям мусульман; висока ступінь персоналізації духовної влади та формування когорті регіональних духовних вождів; орієнтація частини муфтіятів на ханафітський, частини – на шафіїтський мазхаб сунізму при збереженні величезної ролі суфійських тарикатів; утвердження різних моделей взаємодії з регіональними і федеральними органами влади: від спрямованого втручання в релігійне життя мусульман до цілковитого підпадання під вплив релігійних структур; асиметрія етнонаціонального та демографічного складу віруючих тощо.

Схожі за змістом процеси організаційного розколу та загострення суперечностей всередині ісламської умми відбуваються і в середовищі мусульман України: нині діють п'ять крупних релігійних центрів мусульман, між якими існують проблеми, непорозуміння, а то й відкриті конфлікти, а наявність значного числа автономних громад (частка яких у мусульманській мережі Криму за деякими підрахунками сягла 14%) свідчить про те, що структуризація ісламського ареалу ще далека від завершення.

Окремої розмови потребує і така серйозна і наразі незворотна тенденція, як швидка політизація мусульманської умми. В очі впадає те, що індекс співвідношення кількості мусульманського населення і числа ісламських організацій значно вище аналогічного індексу для інших конфесій. Так, за винятково короткий час в РФ утворилися і діють майже 2500 (!) ісламських організацій та політичних рухів, що репрезентують різнобічні інтереси мусульман Росії (Фонд розвитку мусульманських народів, Ісламський конгрес Росії, Ісламський культурний центр, Союз мусульман Росії, Загальноросійський політичний рух «Рефах», мусульманські молодіжні організації тощо); крім того, активно функціонують філії понад 60 міжнародних громадських ісламських організацій. Окрім вагомої культурної та релігійно-просвітницької роботи, деякі з них, маючи значні фінансові можливості, прагнуть якнайповніше контролювати діяльність регіональних громад у власних інтересах. Відтак соціальна і політична активність російських мусульман стає чинником впливу не тільки на внутрішню політичну ситуацію, але й на формування зовнішнього політичного курсу РФ. Факт високої політичної активності послідовників ісламу, порівняно з вірниками інших релігій, примушує навіть поміркованих і модернізаційно налаштованих провладних діячів обстоювати бажаність модифікації федерального законодавства стосовно мусульманських територій.

Але процес політизації ісламу об'єктивно пов'язаний і з процесом його радикалізації. Нагадаємо, що т.зв. ісламський фундаменталізм в Росії, головню у формі вахабізму, виник і утвердився як реакція на російське вторгнення у Чечню в 1994 р. Від того часу політичні, національні, соціальні протестні настрої масово каналізувалися через радикальний іслам. Сьогодні активна радикалізація ісламу охопила чи не всі мусульманські автономії Росії (Абхазію, Дагестан, Башкирію, Кабардино-Балкарію, Карачаєво-Черкесію, Інгушетію, Татарстан та ін.), громади фундаменталістського толку з'явилися у Поволжі, Ставропіллі, Сибірському й Далекосхідному регіонах. Радикальний іслам витісняє не тільки християнські конфесії, а й ліберальні ісламські структури, поширюючи ідеї розбудови ісламської держави, утвердження шаріату, ісламської глобалізації, етносепаратистські сценарії. Російський інформаційний простір сповнений звинуваченнями на адресу провідних ісламських діячів (Р.Гайнутдіна, Н.Аширова, Г.Джемалєва та ін.) у дестабілізації міжконфесійного миру, розпаленні ворожнечі із православною більшістю, штучній ісламізації, спекуляціях на тему «переслідування ісламської меншості» чи гаслах «союзу Росії та ісламу проти Заходу» [2].

Зауважимо, що від кінця 90-их років низка суб'єктів РФ вимушена була вдатися до законодавчих заходів з метою протидії релігійному екстремізму та встановлення контролю за релігійною і місіонерською діяльністю на своїй території.

Схожі процеси спостерігаємо і в мусульманській уммі Криму: повне протиріччя, внутрішніх конфліктів і проблем мусульманське середовище швидко політизується й радикалізується. Серед релігійно-політичних течій екстремістського типу, що вже знайшли осідок в Криму, вкажемо на адептів салафітів (ваххабітів), Хізб ут-Тахрір аль Ісламі (Ісламської партії визволення), Табліг Джамаат (Спільноти закликів); діють осередки партії Аль-іхван аль-муслімун („Брати-мусульмани”), Аль-джамаат аль-ісламія («Ісламська громада») та ін. Небезпека полягає в тому, що означені течії екстремістського спрямування здатні до тісної взаємодії між собою, і світовий досвід дає тому

чимало прикладів. Утвердження в Криму десятків подібних мусульманських громад стає першою ластівкою так званої «мережевої експансії», яку сьогодні успішно застосовують радикальні організації і рухи під ісламськими гаслами.

Вибуховість та інтенсивна динаміка ісламського ренесансу, внутрішній розкол і сегментація мусульманської умми, політизація і радикалізація ісламської ідеології і практики висунули перед російською владою чимало складних проблем. Серед них коротко означимо такі.

1) Проблема якості і змісту мусульманської освіти, передусім рівня підготовки, освіченості, духовності, політичних та ідеологічних орієнтацій духовенства як мобілізуючого провідника мусульманської спільноти. Неспроможність існуючої в Росії системи мусульманської релігійної освіти постачати підготовлені кадри надвисокими темпами обумовила нагальну потребу їх «імпорту». Запрошення іноземного духівництва, як і практика навчання за кордоном російських мусульман, заклали передумови для поширення нетрадиційних мазхабів, падіння толерантності російського ісламу, небажаної політизації й радикалізації молоді генерации духовенства.

2) Проблема зовнішньої залежності мусульманської умми в Росії від закордонних інвестицій та політико-ідеологічних впливів. Масштабна допомога одновірців з ісламських країн у будівництві мечетей, виданні релігійної літератури, підготовці кадрів духівництва, створенні освітніх закладів тощо, окрім неабиякого значення для справи мусульманського відродження, мала своїм зворотнім боком далекоглядні «інвестиції у світогляд», цілеспрямовану ідеологічну та інформаційну стратегію, трансляцію власної системи цінностей, яка нерідко суперечить національним інтересам і сприяє радикалізації ісламу в Росії.

3) Проблема якості та ефективності державно-конфесійної взаємодії. Події останнього часу засвідчили, що російське керівництво нерідко обирає шлях конфронтації, прагнучи, по-перше, *управляти* мусульманами, по-друге, здійснювати управління через найцентралізовані й найбюрократичні ДУМи, тобто сформувати максимально ієрархізований мусульманський простір. Крім того, серед факторів, що впливають на якість державно-мусульманських відносин, не останню роль відіграє непідготовленість і неосвіченість в релігійному питанні значної частки управлінського апарату; незрозумілість у контактах з «презентаторами» ісламського світу, незнання особливостей сучасних течій, рухів, напрямів всередині ісламу. Показово, що низька ефективність дій органів державної влади, відповідальних за сферу державно-церковних відносин, спеціально відзначена в «Концепції Державної релігійної політики Російської Федерації» [5].

4) Проблема поширення ісламофобії в російському суспільстві. Термін «ісламофобія», введений у науковий обіг британськими дослідниками у 1997 р., означив такий соціальний феномен, як «боязнь й ненависть до ісламу та мусульман, що притаманні ЗМІ всіх рівнів та поширені у всіх верствах суспільства», сприйняття ісламу як цивілізації відсталого, а мусульманської культури як ворожої до інакомислення, патріархальної, фундаменталістської [8, с.4–5].

Згідно опитувань фонду «Общественное мнение», на питання про те, яку роль відіграє іслам у сучасному світі, 49% росіян відповіли «негативну» і лише 14 % визнали цю роль «позитивною». Іншим боком цієї проблеми є те, що звинувачення в ісламофобії стали зручним приводом для нарощення авторитету лідерів російського ісламу. При цьому проявами ісламофобії виголошували що завгодно: від поміркованої критики на адресу мусульман чи відмови виділити бажану ділянку для спорудження мечеті до небажання місцевої влади визнати ті чи інші норми шаріату. Відтак, кампанія «боротьби з ісламофобією» в російських реаліях перетворилася на ефективну політичну технологію просування інтересів мусульманських громад, згуртування ісламських структур та укріплення їх авторитету серед політичної опозиції та зарубіжної громадськості.

5) Проблема міжконфесійних та внутрішньо-конфесійних конфліктів. За лічені роки в російському суспільстві були спростовані вкорінені стереотипи, що за тривалу історію співжиття християни і мусульмани «притерлися», порозумілися, подолали причини для жорсткої конфронтації, а православно-мусульманські відносини є толерантнішими за православно-католицькі та навіть внутрішньо-мусульманські. Відтепер потреба у спеціально відпрацьованих технологіях міжконфесійного діалогу усвідомлюється як невід'ємна умова стабілізації суспільства. Понад те, у колах радників вищої політичної еліти висувуються різноманітні проекти органічної адаптації мусульманських спільнот у Російській державі, включення їх у простір російської культури і мови, ефективного використання «енергії» національних, релігійних, культурних ідентичностей. (Серед них чи не найбільшого розголосу набув заявлений у 2002 р. проект «Русский ислам»).

6) Нарешті, не можна обминути увагою і проблему оцерковлення політичної сфери в Росії, насамперед зриму і посилювану близькість православ'я до владних кіл, перетворення *de facto*

Російської Православної Церкви на політичний інститут, що невідворотно посилюватиме напругу у поліконфесійному суспільстві.

Які ж уроки для України дозволяє вивести досвід сусідньої держави?

По-перше, розбудова продуктивних міжконфесійних і державно-конфесійних відносин з ісламською спільнотою можлива лише за умови врахування, що іслам не являє собою єдиної централізованої ієрархічної структури, не має загально визнаних механізмів відмежування позиції «ортодоксальної» від «еретичної», не визнає єдиного авторитету, здатного презентувати іслам чи заявляти щось від імені ісламської умми в цілому, зберігає виразну структурну, організаційну, етнічну гетерогенність, але при цьому не заперечує і не відкидає «цивілізаційної солідарності» мусульманства. За цих умов, особливої значущості набуває не політика створення єдиного (чи вибір привілейованого) духовно-адміністративного центру мусульман, бо це тільки загострить внутрішньо-ісламські суперечності, а налагодження толерантних взаємовідносин між різними релігійними керівниками та регіональними духовними управліннями.

По-друге, умовою адаптації ісламу до світської моделі держави є підготовка професійних кадрів духовенства – патріотично налаштованого, високоосвіченого, толерантного, із знанням мови, культури, регіональної специфіки тих ареалів, де їм доведеться працювати.

По-третє, зростання впливу ісламського чинника в глобальному світі висуває перед державними, політичними і громадськими організаціями нові завдання культурно-просвітницької діяльності: подолання різного роду фобій і стереотипів у міжконфесійних стосунках і суспільній свідомості, ліквідації релігійної неграмотності, заохочення всіх проявів толерантності та міжрелігійного діалогу, спільного соціального служіння різних конфесій.

По-четверте, ісламська громада як диференційований комплекс інститутів із власними організаційними механізмами, системою відтворення і самозабезпечення, каналами комунікації, соціальної й територіальної мобільності, субкультурою, засобами збереження ідентичності тощо – має стати предметом цілеспрямованої дослідницької уваги.

По-п'яте, умовою стабільності суспільства є модернізація комплексу заходів (адміністративно-політичних, законодавчих, інформаційних), спрямованих на протидію екстремістським і терористичним практикам під релігійними гаслами. Серед несилових форм протистояння релігійному екстремізму довели свою ефективність: осучаснення законодавчої бази і механізмів правової протидії екстремізму та радикалізму; соціальна підтримка різних форм історичного ісламу; посилення державного контролю за додержанням конституційних норм відокремлення релігійних організацій від політичної діяльності; заохочення діяльності релігійних організацій в сфері соціального служіння.

Література

1. Букарский В. «Русский ислам» встает над Россией // www.7kanal.com/article
2. Буттаева А.М. Исламское возрождение в современной России: проблемы и перспективы // Религиоведение. – 2008. – № 2.
3. Выступление генерального директора Центра арабских и исламских исследований проф. В.В.Наумкина на расширенном выездном заседании Совета муфтиев России в Казани // www.islamica.ru/?pageID=388
4. Концепция Державної релігійної політики Російської Федерації // www.religioved.narod.ru/religioved/016.htm
5. Куренной В. Ускользающий предмет // Отечественные записки. – 2003. – № 5 (13).
6. Мухаметшин Ф. М. Мусульмане России: судьбы, перспективы, надежды. – М., 2001.
7. Islamophobia: A Challenge For Us All (Runnymede Trust) // Ed. Gordon Conway. – L., 1997.

Summary

Alla Aristova

Islam in Russian Society: the Lessons for Crimea

The article analyses the main trends of the development of Muslim's umma in Russia; also examines the analogous processes, which are inherent to Ukrainian society. On the ground of comparative approach, the author defines an actual means of the optimizing of state and religion relations.